

Muhtasar Metinlerin Hanefî Literatürü İçindeki Yeri *The Importance of "Mukhtasar" in Hanafi Jurisprudence Heritage*

Orazsahet ORAZOV

Dr. Öğretim Üyesi, Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü, Zonguldak
Assistant Professor, Bulent Ecevit University, Faculty of Theology,
Department of Basic Islamic Sciences, Zonguldak, Turkey
(dostluk1991@gmail.com)

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 24 Mayıs / May 2018
Kabul Tarihi / Accepted : 11 Haziran / June 2018
Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran / June 2018
Yayın Sezonu / Pub Date Season : Haziran / June
Cilt / Volume: 5 • Sayı / Issue: 1 • Sayfa / Pages: 107-122

İntihal / Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayın Hakkı / Copyright®

Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi tarafından yayınlanmıştır. Tüm hakları saklıdır.
Published by Bülent Ecevit University, Faculty of Theology, Zonguldak, Turkey. All rights reserved.

Öz: İslâm literatür alanında fıkıh adına yapılan çalışmalar, özellikle Hanefî mezhebi bağlamında hiç de küçümsenmeyecek kadar büyüktür. Çalışma konusu olan muhtasar eserler mezhep içi fikhî literatürün önemli kısmını oluşturmaktadır. Hanefî külliyyatı içerisinde hicri IV. asrın ilk yarısında telif edilmeye başlayan ilk muhtasar eserleri, mezhepte itibarlı metinler anlamına gelen muteber metinler takip ederken, benzeri çalışmalar günümüzde ilmihal eserler olarak istifadeye sunulmaktadır. İslâmî vecibeleri özlü bir şekilde ele alarak öğreten söz konusu muhtasar eserler, âlimlerin bırakmış olduğu paha biçilmez ilmi bir mirastır. Hanefî ulemasının –özellikle Muteahhirin fakihlerinin- yoğun olarak mesaisini harcadığı sözü edilen telifler, muhtelif türde çalışmalara konu olmuş, mezhebin en muteber kitapları arasında yer almıştır. Bu metinler, asırlarca medreselerde okutulmuş, kadılar tarafından el kitabı olarak kullanılmış, Müslüman çoğunluğun günlük dini vecibelerini kolayca ifa edebilmeleri ve karşılaşılan fikhî problemleri vuzuha kavuşturmaları için birinci elden kaynaklık etmiştir. Bu cümleden olarak çalışmada, Hanefî mezhebi literatürü içerisinde belli başlı ilk dönem ve son dönem muhtasar eserlerin müelliflerinin kısa biyografi bilgileri yanında, bu eserlerin ayrı bir sınıfa tabi tutulmaları, önemi ve bazı özellikleri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar kelimeler: Hanefî, Muhtasar, Mutûn-i selâse, Mutûn-i erbaa, Mutûn-i sitte.

Abstract: The work done in the Islamic literature on behalf of fiqh is not large enough to be underestimated, especially in the Hanafi sect. The works of great importance constitute an important part of the in-sectarian jurisprudential literature. In the Hanafite collection,

While the first great works that started to be copyrighted in the first half of the century follow prestigious texts which mean denominational texts, similar works are now being offered as ilmiah artifacts. The so-called fascinating works, which teach the Islamic traditions in a concise way, are an invaluable scientific heritage that scholars have left behind. These studies have been the object of different types of investigations and took place among the most prestigious works of the section. These texts have been used in the madrasah for centuries, used as handbooks by the ladies, and able to easily perform the daily religious practices of the majority of Muslims, and to help them solve the problems of jurisprudence. In this study, some information will be given about the Hanefi abbreviations and the Hanafi scholars, as well as the brief biography of the authors of the first period and the last period.

Keywords: Hanafi, Mukhtasar, Mutun-i salasa, Mutun-i arba, Mutun-i sitte.

GİRİŞ

İslam hukuk literatürüne bakıldığında, telif eserlerin kahir ekseriyeti –gerek usul, gerekse fûrû alanında – muhtasar ve onların üzerine yazılmış şerh, haşiye, talik türü zengin çalışmalardan oluşmaktadır. Bu, tefsir, hadis, kelam ve Arap dili gibi diğer ilim dallarında da görülmekle beraber, özellikle fıkıh alanında daha çok yaygınlık kazanmıştır¹.

Hanefî mezhebine göre fûrû’ alanında yazılmış belli başlı muhtasar metinler mevzuuna geçmeden önce, mezkûr eserlerin mezhepte ortaya çıkmasına zemin hazırlayan ilk dönem çalışmalara göz atmakta yarar vardır.

Hanefî fıkıh literatüründe ilk metinler, Ebû Hanîfe’nin (v. 150/767) muhtemelen hicri 122’de başlayan ve hicri 150’de sona eren fıkıh halkasının bünyesinde kaleme alınmıştır.² Ancak Ebu Hanîfe döneminde fikhî mesâilin sistemli ve kapsamlı bir şekilde ele alındığı söylenmekle beraber³, söz konusu metinlerin, telif ürünü bir fıkıh eserinin sahip olduğu tasnif ve ibare ölçünlerinden nispeten de olsa yoksun oldukları anlaşılmaktadır.⁴ Fûrû-i fikhin belirli kavramlar altında bütün

1 Muhtasar türü çalışmalarda genelde belli bir ilim dalının temel konuları ele alınmış olmakla beraber, günümüz ilmiah çalışmalarında da görüldüğü üzere, erken dönem kimi muhtasarlarda farklı konuların bir araya getirilerek telif edildiği de olmuştur. Buna akaid ve fıkıh konularının mezcedilerek ele alındığı Hâkim es-Semerkandî’nin “es-Sevâdü’l-A’zam” adlı eserini örnek vermek mümkündür. Bk. Murat Akın, “Hâkim es-Semerkandî’nin “es-Sevâdü’l-A’zam” Eseri Bağlamında Mâtürîdî Akâit Eserlerinde Fikhî Konulara Yer Verilmesinin Muhtemel Nedenleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, sy. 47 (Erzurum, 2017): 105 vd.

2 Ebû Hanîfe’ye nispet edilen eserlerden, hadisleri konu edinen “el-Müsned”i hariç, *el-Fikhu’l-ekber*, *el-Fikhu’l-ebsat*, *el-Âlim ve’l-müteallim*, *er-Risâle ilâ Osman el-Bettî*, *el-Vasiyye*, *el-Ksîdetü’n-Nu’mâniyye* adlı eserlerin hepsi akaidle ilgili küçük hacimli, zengin muhtevalı yapıtlardır. Dolayısıyla Ebû Hanîfe’nin fikhî daha çok, vefatından sonra fikhî fetvalarının öğrencileri tarafından derlenip, sistemli hale getirilmesiyle kalıcı hale gelmiş, vücut bulmuştur. Bk. Musa Kazım Arıcan, *Kültürel/Dini Farklılık ve Ebû Hanîfe* (Ankara: Hece Yayınları, 2015), 67-71; İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012), 25-26.

3 Murat Şimşek, “İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe: Hayatı ve Eserleri”, *Devirleri Aydınlatan Meşale: İmâm-ı A’zam, Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı* (Eskişehir, 2015), 24.

4 Eyyüp Sait Kaya, *Nevazil Literatürünün Doğuşu ve Ebu’l-Leys es-Semerkandî’nin Kitabı’n-Nevazil’i*, (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996), 12-14. Ayrıca Ebû Hanîfe’ye nispet edilip günümüze ulaşmış olan kimi eserlerinin satır aralarına, bazı sonradan ilave edilmiş bilgilerin bulunduğu dil-lendirilmesi de, metinlerle ilgili sözü edilen görüşü destekler niteliktedir. Bk. İlyas Çelebi, “Ebû Hanîfe’nin Kelam-lığı, İtikada Dair Risaleleri ve Otantik Olup Olmadıkları Meselesi”, *İmâm-ı A’zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi, Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, (Bursa, 2003), 190, 196.

meselelerinin bir araya getirilmesi manasında tedvin faaliyeti, Ebû Hanîfe'nin talebeleri zamanında başlar. Özellikle Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (v. 189/805), fikhî tedvin gayesiyle eserler kaleme aldığı anlaşılmaktadır.⁵ Ebû Hanîfe'nin talebelerinin ardından gelen iki tabaka Şeybânî'nin bu tedvin çalışmasını ikmal eden eserler kaleme almışlardır. Gerek “*Nevâdir*” adlı eserler, gerekse Şeybânî'nin kitaplarında müstakil bir başlık altında toplamadığı kimi konuların daha sonra bir bab altında veya müstakil risale şeklinde ele alınması bu faaliyete delalet etmektedir.⁶

Hicri IV. asrın ilk yarısı Hanefî mezhebinin teşekkülü için bir ayrıcalıklı öneme sahiptir. İlk fikhî usûlü metinleri, ilk muhtasarlar, ilk şerhler, “*Meşâyih*” adı altında ilk bölgesel gruplaşmalar ve Şeybânî'nin eserlerini ilk defa yeniden tasnif etme faaliyeti bu dönemde ortaya çıkmış,⁷ Hanefî mezhebi dairesinde yer alan ilk iki tabakaya ait -Ebû Hanîfe ve talebeleri- fikhî çalışmaları yeniden düzenlenmiştir. Bu dönemdeki muhtasarlar da geçmiş fikhî katkıları yeniden düzenleyen çalışmalardır. Tahâvî'nin (v. 321/933), Kerhî'nin (v. 340/952), *Muhtasar*ları ve Hâkim eş-Şehid'in (v. 334/945) *el-Kâffî'si* -bir veya birkaç eserin ihtisarı değil- bu fikhî birikimin başlıca meselelerinin tek metin içinde dercedilmesinden ibarettir. Aynı dönemde Şeybânî'nin eserlerine -özellikle *el-Câmiu's-Sağîr* ve *el-Câmiu'l-Kebîr'e*- ilk defa şerhler yazılmıştır. Böylece bu fikhî birikim içinden, öncelikle itibara alınanlar ile ilk Hanefî imamlarının faaliyetlerini tâlî derecede temsil eden kaynaklar arasındaki tefrik belirginleşmiştir. Bu ayırım kısa bir süre sonra *Zâhiru'r-Rivâye* ve *Nâdiru'r-Rivâye* ayrımıyla ifade edilmiştir.

Hicri IV. asrın ikinci yarısının ürünü olan Ebû Leys es-Semerkandî'nin (v. 373/983 ?) *Kitâbu'n-Nevâzil*'inde “*Zâhiru'r-Rivâye*” ifadesinin yarı terimleşmiş halde kullanıldığı görülmektedir. Şeybânî'nin daha sonra *Zâhiru'r-Rivâye* adını alacak olan kitapları,⁸ kendi talebeleri, özellikle de Ebû Süleyman el-Cüzcânî (v. 200/816) ve Ebû Hafs el-Kebîr (v. 216/831) tarafından Horasan ve Maveraünnehir'e taşınıp rivayet edilerek yaygınlaştırılmıştır. Maveraünnehir fikhî çevresinin karakterini belirleyen simalardan biri olan Şemsüleimme Serahsî'nin (v. 483/1090), Şeybânî'nin altı eseri üzerindeki çalışmaları⁹ “*Zâhiru'r-Rivâye*” kavramının, söz konusu eserlere hasredilmesinin başlıca sebeplerinden biridir.¹⁰

IV. asrın ikinci yarısında ilk Hanefî imamlarının ardından gelen nesillerin fikhî katkıları, Zahir ve Nâdir rivayete dâhil olan metinlerden müstakil olarak bir

5 Kaya, *Nevâzil*, 15-16.

6 “*Nevâdir*” adlı çalışmalara *Nevâdiru ibn Sevâa* ile *Nevâdiru Mualla'nın* eserlerini, müstakil bab ve risale türünden olanlara ise Hilâl b. Yahya ve Hassâf'ın *Kitabu'l-Evkâf*larını örnek olarak zikretmek mümkündür.

7 Kaya, *Nevâzil*, 33-39.

8 Hakkındaki bilgi için bk. Kaya, *Nevâzil*, 22-26; Ahmet Özel, “Fikhî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.13, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 15.

9 Serahsî, Muhammed b. Ahmed, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Efğânî, (Beyrut, 1993). 1: 10,

10 Serahsî, *Kitâbu'l-kesb*'in şerhinde şöyle demektedir. “(*Kitâbu'l-kesb*) Muhammed b. Hasan'ın eserlerinden olup, (diğerleri gibi) meşhur olmamıştır. Çünkü onu ne Ebû Hafs (el-Kebîr), ne de Ebû Süleyman (el-Cüzcânî) kendisinden rivayet etmiştir. Bu yüzden, Hâkim (eş-Şehid) de *el-Muhtasar*'ına almamıştır. Bk. Serahsî, *Şerhu Kitâbi'l-kesb*, nşr. Abdulfettah Ebu Gudde, (Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1997), 65-68,

araya getirilmeye başlanmıştır. Muhtemelen, “Nevâzil” türündeki ilk eser,¹¹ es-Semerkandî'nin *Kitâbu'n-Nevâzil*'idir.

Nevâzil literatürünün ardından Zâhir, Nâdir ve Nevâzil'i birlikte ele alan eserler ortaya çıkmaya başlar. V. asırda Maverâünnehir Meşâyih'inin Irak ve Horasan Meşâyih'ine nispetle öne çıkmasıyla beraber, Hanefî fikhî yeni bir merhaleye girer. Bu merhalede Ebû Hanîfe'den kendilerine kadar gelen bütün nesillerin görüş ve katkıları, hacimli eserler içerisinde yeniden değerlendirilir. Şemsüleimme Abdülaziz b. Ahmed el-Halvânî (v. 452/1060) ve talebelerinden itibaren “*Mebusû*” adlı eserlerin kaleme alınması, söz konusu değerlendirmelerin tezahürleridir.¹² Maverâünnehir'de bir yandan şerh ve muhtasar formları geliştirilirken, diğer yandan Hanefî fûrû-i fikhînin tasnif ve kavramlaştırılmalarında önemli ilerlemeler kaydedilir. Maverâünnehir ulemasının fikhî çalışmalarında Zahir ve Nâdir rivayet, kendilerinden daha önce faaliyette bulunan Irak ve Horasan ulemasının itibara alınan katkıları ve Maverâünnehir fakihlerinde daha önce ortaya çıkan görüşler müteaddit terkiplerle ele alınır.

Merginânî'nin şerh ve muhtasardan oluşan *Hidâye* adlı eseri,¹³ yukarıda tasvir edilen sürecin örnekleme açısından önemli yapıtlardan biridir. Aynı dönemde *Fetâvâ-yı Kâdîhân* ve *Bedâiu's-Sanâi'* gibi üslup, hacim, geçmiş fikhî birikimi yansıtmaya, muasır meseleleri ele alma açılarından, yüksek kalitede eserler telif edilmiş olmasına rağmen, *Hidâye*'ye Hanefî literatüründe kendisinin muasırı olan eserlerden çok daha üstün bir mevki verilmiş, üzerine birçok şerhler, haşiyeler, tahrir ve muhtasar eserler telif edilmiş ve çok daha fazla önem atfedilmiştir.¹⁴

Hidâye'nin niçin bu kadar önemli bir eser olduğu hala açıklanmayı bekleyen bir sorudur. Bu kadar yüksek bir teveccüh ile karşılaşmış olması, sadece müellifin şöhretine ve eserin üslup özelliklerine bağlanamaz. *Hidâye*'ye atfedilen önemin muhtemel sebepleri olarak, müellifin Ebû Hanîfe'den kendi yaşadığı döneme kadar fakihlerin katkılarından başarılı bir şekilde seçme yapması ve bunları terkip etmesi zikredilebilir.

Modern dönemde *Hidâye* hakkındaki yaygın kanaatin aksine, eserin yüksek düzeyde bir iç sistematiği vardır. Ayrıca metnin akışının pedagojik kaygılarla düzenlendiği görülmektedir. Muhtemelen yukarıda zikredilen sebeplere binaen,

11 “Nevâzil” kavramı için bk. Kaya, *Nevâzil*, s.42-44.

12 Özel, *Hanefî Fikhî Âlimleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990), 39, 41-42.

13 Eserin tam adı “*el-Hidâye Şerh Bidâyeti'l-mübtedî*”dir. *Hidâye* kendisinin asıl metnini oluşturan “*Bidâyeti'l-mübtedî*”nin müellif tarafından yapılan ikinci şerhi olup, müellifin birinci şerhinin adı “*Kifâyetü'l-Müntehâ*”dır. Bk. Burhâneddîn Ali b. Ebîbekir el-Merginânî, *el-Hidâye Şerh Bidâyeti'l-mübtedî* (Beirut, 1990), 1: 11.

14 *Hidâye*'ye ve *Hidâye*'den üretilen *el-Vikâye*, *en-Nükâye* gibi metinlere özellikle Horasan ve Maveâünnehir bölgelerinde çok daha önem verilmiş, dolayısıyla da tüm dini faaliyetlerin yasak olduğu Sovyetler döneminde bile hayatları pahasına da olsa ilim talipleri tarafından gizli bir şekilde sözkonusu eserlerin talim ve teallüm işi devam ettirilmiştir. *Hidâye*'nin değeri Hanefî müntesipleri arasında böyle olmakla beraber, bazı Şafii uleması tarafından ise eserde zayıf hadislerle yer verilmesi gerekçe gösterilerek tenkit edilmiştir. Ancak Nureddîn Ali Kârî (v. 1014/1605) gibi bazı âlimler, Şafii Hanefî ulemasının eserlerinde takip ettikleri yönetime yeterince vâkif olmadıklarını, bu nedenle de yanılarak itham etmeye çalıştıklarını söylemiştir. Bk. Nureddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî, el-Kârî, *Fethu-bâbi'l-inâye bi Şerhi'n-Nukâye*, nşr. Muhammed Nezar Temim ve Heysem Nezar Temim, (Beirut: Dârü'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beirut, 1997), 3: 34.

Moğol istilasının hemen öncesinde kaleme alındığı tahmin edilen *Hidâye*, kısa sürede Maverâünnehir'in en meşhur fıkıh metni haline gelmiştir. Moğol istilası ve sonrasında yaşanan yıkımın Maverâünnehir'deki ilim faaliyetini sekteye uğratmış olmasından hareketle, *Hidâye* gibi bir metnin yazılmasını sağlayan bir ortamın uzun süre temin edilmediği düşünülebilir. Moğol istilası sonrası Maverâünnehir ve Horasan'da *Hidâye*, üretilen fikhî metinlerin birçoğunun eksenine haline gelmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan eserlerin çoğu *Hidâye*'nin şerhi, muhtasarı, haşiyesi, tahrici ve nazmı gibi formlardadır.¹⁵ Aşağıda mevzubahis edilecek eserlerden *Vikâye*, *Hidâye*'yi esas alan sözkonusu çalışmaların en başarılı ve en meşhurlarından biridir.

Netice itibarıyla fıkıh alanında telif edilmiş muhtasar eserleri mütekaddimîn âlimlerin kaleme aldığı ilk dönem ve müteahhirîn âlimlerin telif ettikleri ikinci dönem muhtasar eserler şeklinde taksime tabi tutmak mümkündür. Bu taksim sadece Hanefî mezhebi için değil, diğer mezhepler için de böyledir.¹⁶ Dolayısıyla çalışmada takip eden konular bu minval üzere, yani Hanefî mezhebine göre ilk dönem muhtasarlardan konusundan sonra ikinci dönem muhtasar eserler mevzuu ele alınmaya çalışılacaktır.

I. HANEFİ MEZHEBİNDE İLK DÖNEM MEŞHUR MUHTASAR ESERLER

Hanefî mezhebinde şerh çalışmalarıyla benzer dönemlerde ortaya çıkan ilk muhtasarlardan, mezhebin bilgi ve delil kaynaklarını tespit için önemli konuma sahiptir.¹⁷ Hanefî mezhebinde birçok muhtasar türü çalışmalar kaleme alınmış olup, bunlardan en eskileri Tahâvî, Kerhî, Hâkim eş-Şehid ve Kudûrî'nin (v. 340/952) telifleridir ve türlerinin en meşhurları arasındadır. Bu muhtasarlardan tüm fûrû-i fıkıh meselelerini baplar halinde bir arada cem etmenin yanı sıra, Ebû Hanîfe ve talebelerinin tüm fikhî mesailerini de kapsamaktadır.¹⁸ Bu cümleden olarak muhtasar metinler iç sistematiği bakımından ibadât-muâmelat sırası gözetilerek telif edilmekle beraber, muâmelat konularının tertibinde nispeten de olsa konuların dizilişinde farklı sıralamalar yapılmıştır¹⁹.

15 Bk. Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdillâh, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn* (İstanbul, 1364/1945), 2: 2031-2040. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur* (Leiden: E. J. Brill, 1937-1942). 1: 466-468; Brockelmann, *Supplementband*, (Leiden: E. J. Brill, 1937-1942). 1: 644-645; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 57-58; Özel, "Hanefî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 16, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 22; Cengiz Kallek, "Hidaye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 17, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 471-473.

16 Nitekim konuya örnek teşkil etmesi açısından dört büyük mezhep bağlamında mütekaddimîn uleması telifatına Hanefîlerden Kerhî, Şafiîlerden Müzenî, Hanbelîlerden Hırakî'nin *Muhtasar*'ları ile, Mâlikîlerden İbnü'l-Cellâb'ın *et-Tefrik* adlı eseri ilk dönem muhtasarlardan; Hanefîlerden Bürhânüşşeria'nın *el-Vikâye*, Şafiîlerden Nevevî'nin *Minhâcü't-Talibîn*, Mâlikîlerden İbnü'l-Hâcib'in *Câmiu'l-Ümmehât*, Hanbelîlerden ise Bühûtî'nin *Umdetü't-Talib* adlı eserlerini ikinci dönem muhtasar eserleri arasında göstermek mümkündür.

17 Kaya, *Mezhep ve Mezhep İçerik Fikhi İstidlâl*, (Doktora tezi, İstanbul Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), 39.

18 Kaya, *Mezhep İçerik Fikhi İstidlâl*, 39.

19 Nitekim Merginânî'nin *el-Bidâye'si* ve bundan esinlenen eserlerde ibadât konularından sonra "nikah, yemin, had ve siyer" konuları gelirken, Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı ve onun konu tasnifini benimseyen eserler ibadâtтан sonra alış-veriş ve onunla ilgili diğer konular ele almışlardır. Bk. Orhan Ençakar, "Hanefî Fıkıh Literatüründe Gelenek Oluşturan Kayıp Bir Metin: Muhtasar'ul-Kerhî", *İSAM, İslam Araştırmaları Dergisi*, 37, (İstanbul, 2017). 11-12.

Mezhep içinde önemli yerleri olan bu dört muhtasar içerisinde Kudûrî'nin *Muhtasar*'ının etkili bir mevkide olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ileriki dönemlerde mezhebi yönlendirecek olan ve "Muteber Metinler" adıyla ortaya çıkan müteahhirin Hanefîlerin telifleri, doğrudan veya dolaylı bir şekilde Kudûrî'nin *Muhtasar*'ına dayanmaktadır.

A. Muhtasaru't-Tahâvî

Meselede müçtehit sayılan²⁰ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, birçok meşhur telifin sahibidir.²¹ İlk başta Şafii mezhebinden olan Tahâvî, hocası ve dayısı meşhur Şafii fakîhi el-Müzenî'nin "Vallahi senden bir şey çıkmaz" (Vallahi senden ilim adamı olmaz) lafına kızarak Hanefî mezhebini tercih etmiştir.²²

Tahâvî, *Muhtasar*'ını, el-Müzenî'nin *Muhtasar*'ının tertibini esas alarak telif etmiştir.²³ Müellif eserinin muhtevasından söz ederken şöyle demiştir: "Ben Kitabımda insanların bilmeleri gereken fikhî konuları bir arada topladım. Ebû Hanîfe, Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in kavillerinden hareketle, o konuların cevaplarını da beyan ettim."²⁴ Tahâvî mukaddimesinde üç imamın görüşlerine yer verdiğini belirtmekle beraber, Züfer b. Hüzeyl'in fikirlerine de yer vermiştir. Ayrıca Tahâvî'nin yer yer "ve bihî ne'huz" (bunu esas alınız) diyerek kendi tercih ettiği görüşünü belirtmiş olması, *Muhtasar*'da dikkati çeken bir özellik olarak görülmektedir.²⁵

Hanefî mezhebinin ilk muhtasar eseri olarak kabul edilen *Muhtasaru't-Tahâvî*,²⁶ birçok esere kaynaklık etmesinin yanında üzerinde pek çok çalışmanın yapıldığı bir eserdir. Bunlardan Ebû Bekr Cessas (v. 370/981), Ebû Nasr et-Taberî (?), Şemsüleimme es-Serahsî ve Behâeddin el-İsbîcâbî (v. 535/1140) gibi birçok fakîh, bu eser üzerine şerh yazmışlardır.²⁷

B. Muhtasaru Hâkim eş-Şehîd

Tam adı Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmecid b. İsmail b. Hâkim olan meşhur Hanefî fakîhi, bir sabah namazında askerler tarafından şehit

20 Leknevî, *Fevâid*, 23. Tahâvî'nin Hanefî fikhindeki yeri ve mezhebin oluşum sürecine katkısı konusunda farklı değerlendirmeler için bk. Davut İltaş, "Tahâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 39, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 386.

21 Bk. İltaş, "Tahâvî", 385 vd.

22 Leknevî, *Fevâid*, 60-62.

23 Ebû Ca'fer et-Tahâvî, *Muhtasaru't-Tahâvî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî, (Haydarâbâd, t.y.), 15. Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2: 1627. Tahâvî, *Muhtasar*'ını telif ettikten sonra dayısı el-Müzenî hakkında şöyle demiştir: Eğer (dayım) hayatta olsaydı (...senden bir şey çıkmaz diye) yaptığı yemininden dolayı keffaret gerekirdi." Bk. Leknevî, *Fevâid*, 61-62.

24 Tahâvî, *Muhtasar*, 15; Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2:1627.

25 İltaş, "Tahâvî", 387.

26 Bk. Tahâvî, *Muhtasaru't-Tahâvî*, 3. (Bu bilgi muhakkik tarafından belirtilmiştir).

27 Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2: 1627-28; Sezgin, Fuat, *Tarih et-turasi'l-Arabî*, çev. Mahmud Fehmî Hicâzî ve dğr., 8 cilt. (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1402-1408/1982-1988), 1/3: 95-96. Ayrıca Tahâvî'nin *Muhtasar*'ı "*Mukayeseli Hanefî Fikhî, Tahâvî Muhtasar*" adıyla Soner Duman tarafından günümüz Türkçesine tercüme edilmiştir.

edilince (v. 344/945)²⁸ eş-Şehîd lakabıyla anılmaya başlanmıştır. Aslen Merv'li olan Hâkim eş-Şehîd, birçok İslam beldesine gitmiş ve gittiği her yerin tanınmış âlimlerinden ders almıştır.²⁹

Hâkim eş-Şehîd İmam Muhammed'in tüm eserlerini bir araya getirmiş ve *el-Kâfi* adını verdiği *Muhtasar*'ını telif etmiştir. *el-Kâfi* mezhebin kaynak eserlerinden olup, hakkında birkaç önemli şerh yazılmıştır. Serahsî'nin meşhur *Mebû'ât*'u, İbn Mansur el-İsbîcâbî (v. 480/1087) ve İbn Yakup el-Enbârî'nin şerhleri bunlar arasındadır.³⁰ Ayrıca Hâkim eş-Şehîd'in *el-Muhtasar* adlı diğer bir eserinden söz edilse de,³¹ bu aslında *el-Kâfi*'nin diğer adıdır.³²

C. Muhtasaru'l-Kerhî

Ebu'l-Hasan Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl el-Kerhî, hicri 260'ta Irak yakınlarında Kerh karyesinde dünyaya gelmiştir. Hanefî mezhebinin önemli simalarından olan Kerhî, Ebû Said el-Berdeî'den (v. 317/929) ders almış, Cessâs, Ebû Ali Şâşî (v. 344/955) ve Ahmed et-Taberî gibi âlimlere de hocalık yapmıştır.³³ Ebu'l-Hasan el-Kerhî hayatının sonuna doğru felç olmuş, seksen yaşında hicri 340'ta vefat etmiştir.³⁴

Kerhî'nin *Muhtasar*'ı da diğer metinler gibi mezhebin temel görüşlerini içermekte olup, üzerine birçok şerh yazılmıştır. Bunlardan Cessâs, Kudûrî,³⁵ İbn Mansur İsbîcâbî, ve el-Kirmânî'nin (v. 543/1149),³⁶ şerhlerini belirtmek mümkündür. *Muhtasar*'ın kendisi, Kudurî şerhi içinde günümüze kadar gelmiş olup, henüz basılmamıştır.³⁷

II. HANEFİ MEZHEBİNDE MUTEBER METİNLER

Hanefî mezhebinde müstakil kaynak eserler yanında, ayrıca tek adla anılan kaynak eserler de mevcuttur. Söz konusu telifattan *Muhtasaru'l-Kudurî*, *el-Hidâye*, *el-Vikâye*, *el-Muhtâr*, *Mecmau'l-Bahreyn* ve *Kenzü'd-Dekâik*, Zâhir, Nâdir, Nevâzil ve

28 Geniş bilgi için Bzk. Leknevî, *Fevaid*, 305-306.

29 İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, nşr. İbrahim Salih, (Beirut, 1412/1992). 256; Leknevî, *Fevaid*, 305.

30 Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2: 1378;

31 Bk. Leknevî, *Fevaid*, 305; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 32.

32 Hala yazma halinde olan Hâkim Eş-Şehîd'in *el-Kâfi* adlı eserinin şekil, muhteva ve üslup özellikleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Abdylmejit Sahatmammedow, "Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî'nin Devletler Hukuku ile İlgili Görüşleri", (Doktora tezi, Bursa, 2017), 35-42.

33 İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 139; Leknevî, *Fevaid*, 183.

34 Rivayete göre Kerhî, hayatının sonunda felç olunca, arkadaşları tedavisi için kendisine danışmadan Seyfûddeve İbn Hemedan'a bir mektup yazmışlar. Durumu öğrenen Kerhî buna çok üzülmüş ve "Allah'ım rızkımı helal olanından nasip eyle" diye duada bulunmuş. Hayatını taat ve ibadetle fakirlik içerisinde geçiren Kerhî, Seyfûddeve'nin gönderdiği on bin dirhem ulaşmadan vefat etmiştir. Bk. İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 139-130; Leknevî, *Fevaid*, 183-184.

35 Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2: 1634-35.

36 Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 33. Sezgin, *Târîhu't-türâsî'l-Arabî*, 1/3, 102.

37 Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 33. Önemine binaen Kudurî, Kerhî'nin *Muhtasarı* hakkında Ebû Ali Şâşî'den (v. 344/955) naklen: "Bu kitabı ezberleyen ashabımızın (mezhebi) en iyi hıfzedeni, anlayan da ashabımızın (mezhebi) en iyi anlayanı olur" sözünü aktarmıştır. Bu nakil ve Kerhî'nin *Muhtasarı*' ile ilgili geniş bilgi için bk. Ençakar, *Muhtasaru'l-Kerhî*, 7 vd.

Fetâvâ nitelemesi gibi mezhep içinde ayrı bir sınıfa tabi tutulmuş ve “muteber metinler” adıyla meşhur olmuştur. Sözkonusu eserlerin “muteber metinler” diye nitelendirilmesinin ve kendi içerisinde sınıflandırmaya tabi tutulmasının tam olarak ne zaman, kim veya kimler tarafından yapıldığına dair bir bilgiye vakıf değiliz. Ancak, bu eserlerin hemen hepsinde mezhebin genel kabul görmüş görüşlerinin bir araya getirilmeye çalışılmış olması, sınırlı hacimlerine rağmen neredeyse tüm fıkhi konuları benzer içeriğe göre sıralamış olmaları, üsluplarının, hatta ifadelerinin bile birçok yerde benzeşmesi gibi hususlar, onların ortak adla anılmalarına neden olmuş olabilir. Belki de, muhtasar türünden çalışmalar çoğalınca bazı âlimler bunlardan beğendiklerini “Mutûn-i Erbaa”, bazıları “Mutûn-i Selâse” ve bazıları da “Mutûn-i Sitte” diye gruplara ayırmışlardır.³⁸ Elhasıl, mezkur altı muteber eser, Mutûn-i Erbaa, Mutûn-i Selâse ve Mutûn-i Sitte diye gruplandırılmış ve bu başlıklar altında ele alınmıştır. Burada da aynı yol izlenerek eserler ve müellifleri hakkında özlü bilgiler verilmeye çalışılacaktır.

A. Mutûn-i Erbaa

Dört muteber metinden oluşan bu eserler hicri VII. asrın başları ile yine hicri VIII. asrın başları arasında dönemin meşhur Hanefî fakihleri tarafından kaleme alınmıştır. Bunlar Mevsilî'nin (v. 683/1284) *el-Muhtar*'ı, İbnü's-Sâatî'nin (v. 694/1285) *Mecmau'l-Bahreyn*'i, Burhânüşşerîa'nın (v. VII-VIII/XIII-XIV)³⁹ *Vikâye'si* ve Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin (v. 710/1310) *Kenzü'd-Dekâik*'idir.⁴⁰ Mutûn-i Erbaa/ Dört metin diye adlandırılan bu eserlerde mezhebin en muteber görüşleri bir araya getirilmeye çalışılmıştır.

Fürû-i fıkıh eserleri olan Mutûn-i Erbaa, sadece ulema arasında değil, Hanefî mezhebine tabi yönetici ve halk arasında da oldukça etkili olmuştur. O kadar ki, kanun gibi addedilmiş ve kadılar tarafından el kitabı olarak kullanılmışlardır. Hatta bunlara aykırı fetva vermek “caiz değil” denecek kadar itibar gördükleri söylenir.⁴¹ Yine bu metinlerin bazı Hanefî bölgelerinde mer'î hukukun bilgi kaynağını teşkil ettiği de kaydedilir⁴². Bu yüzden onlara “dört muteber metin” denilmiştir. Bu dört metin sonrası muteahhirin fakihler tarafından kaleme alınan eserlerin çoğu da, bunlar üzerine yapılmış değişik çalışmalardan ibarettir.⁴³

38 Eserlerin, “Önceki Muhtasar” ve “Sonraki Muhtasar” tarzında gruplandırılması için bk. Leknevi, *Fevaid*, 180 (bu bilgi dipnottadır).

39 Burhânüşşerîa'nın vefat tarihiyle ilgili kesin bilgi bulunmamakla beraber, hicri VII. asrın sonu, VIII. asrın başları olduğu belirtilmektedir. Bk. Orazsahet, Orazov, *Bürhânüş-Şerîa ve Vikâye Adlı Eseri*, (Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2001), 24 vd.

40 Ebü Süleyman Abdulvehhâb İbrahim, *Kitâbetü'l-bahsi'l-ilmî*, (Mekke, 1983), 335-341.

41 Bk. Akgündüz, Ahmet, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuk Külliyyatı*, (Diyarbakır: Dide Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1986), 77; Recep Cici, “Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, sy. 8 (Bursa, 1999): 225.

42 Nitekim günümüzde dahi bazı Ortasya Türki Cumhuriyetlerinde gayri resmi halde de olsa ibâdât, münâkehat ve müfâratat konuları kısmen bu eserlere göre çözümlenmektedir.

43 Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuk Külliyyatı*, 77.

Mutûn-i Erbaa'nın ayrı ayrı her birinin üzerine yapılan çalışmalar oldukça fazla olup, bunları bir arada cem eden veya referans olarak kullananlar da olmuştur. Mesela, bir yazma eserde şöyle denilmiştir: “*Câmiu'l-Fusûleyn* müellifi İbn Kâdî Simavne (v. 823/1420)⁴⁴ Mutûn-i Erbaa'yı cem etmiş ve bu çalışmasına '*Letâifu'l-işârât*' adını vermiştir. Bir de buna '*et-Tahsîl*' adıyla şerh yazmıştır. İbrahim el-Halebî de *Muhtasaru'l-Kudûrî*'yi, *Kenz*'i, *Vikâye*'yi ve *Mecma*'ı cem etmiş ve '*el-Mültekâ*' diye adlandırmıştır. Daha sonra buna (...) '*Câmiü'n-nükûl vela maa'l-ukûl*' adıyla bir şerh yazmıştır.”⁴⁵ Bu genel bilgi sonrasında Mutûn-i Erbaa eserlerini kısaca şu şekilde ele alıp değerlendirmek mümkündür:

1. el-Muhtâr

Asıl adı *el-Muhtâr li'l-fetâvâ* olan bu eserin müellifi Ebu'l-Fadl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmud el-Mevsilî'dir (v. 683/1284). Müellif, doğum yeri Musul'a nisbeten el-Mevsilî diye meşhur olmuştur. Kendisi tanınmış Hanefî fakihlerindedir.⁴⁶

el-Mevsilî, *el-Muhtâr* hakkında şöyle demiştir: “Ben gençliğimin baharında (unfûvân-ü şebâbî) bazı arkadaşlarımın isteği üzere fıkıh (ilminde) bir muhtasar cem ettim. Ve onu, *el-Muhtâr li'l-fetâvâ* diye adlandırdım. Bu kitapta referans olarak Ebû Hanîfe'nin görüşlerini esas aldım. Zira o, (fakihler arasında/mezhepte) ilk ve kavli en muteber olandır. Nitekim o (*el-Muhtâr*), âlimler arasında tedavüle başlayıp da, bazı fakihler onunla iştigal edince, benden (*el-Muhtâr'a*) bir şerh yazmamı, mesâil ve meânî'sindeki illetlere işaret etmemi istediler.”⁴⁷ Bunun üzerine müellif, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr* adında *el-İhtiyâr* diye tanınan şerhini yazmıştır. Ayrıca başka âlimler tarafından *el-Muhtâr* üzerine şerh, haşiye, nazım ve tahrir türünden birçok çalışma yapılmıştır.⁴⁸ *el-Muhtâr*, Mutûn-i Selâse'de yer almamakla beraber, Mutûn-i Erbaa ve *Sitte*'den sayılmıştır. Bazıları ise Mutûn-i Erbaa'nın dördüncüsü olarak *Mecma*' veya *el-Muhtâr*'dan birisi olduğunu söylemişlerdir.⁴⁹

44 Bedreddin Simavî hakkında geniş bilgi için bk. Cici, *Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar Osmanlılarda Fıkıh Çalışmaları*, (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994), 95-109.

45 Süleymaniye Ktp., Lâle İsmail, nr. 706/10. (Risâlenin ve yazarının ismi belli değil).

46 Davut Yaylalı, “Mevsilî, Abdullah b. Mahmud”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 29, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 488.

47 el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, thk. Ali Abdülhamid Ebü'l-Hayr, Muhammed Vehbi Süleyman, (Beirut: Dârü'l-Hayr, 1998/1419), 1: 6. Benzer ifadeler *el-Muhtâr*'ın mukaddimesinde de yer almaktadır. Ancak müellif *el-Muhtâr*'da, birkaç arkadaşının isteği üzerine değil de, bir tek kişinin isteği üzerine telif ettiğini belirtmiştir. Bk. Ali Kara (Molla Ali), *Mutûnü'l-Erbaa*, (İstanbul, 1420), 5-6. Ayrıca Mevsilî, sözkonusu eseri ulema arasında tedavüle girdikten sonra bazı kişilerin isteği üzerine *el-Muhtâr*'da yöntem olarak Ebû Yusûf (ؒ), İmam Muhammed (ؒ), bunların her ikisi birlikte (ؒ), İmam Züfer (ؒ), İmam Şafîi ise (ؒ) rumuzu ile işaret edildiğini belirtmiştir. el-Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 2: 6.

48 Bk. Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2: 1622; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 69; Cici, “Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar”, 228.

49 Ebû Süleyman, *Kitâbetü'l-bahsi'l-ilmî*, 334-335.

2. el-Vikâye

Tam adı *Vikâyetü'r-rivâye fi mesâilî'l-Hidâye* olan bu eserin müellifi meşhur Hanefî fakîhi Burhânüşşerîa Mahmûd b. Sadrişşerîa el-Ekber (el-Evvel) Şemsüddin Ahmed b. Cemâlidîn Ubeydillah el-Mahbûbî, el-Buhârî'dir⁵⁰. Burhânüşşerîa, Buhâra'da dünyaya gelmiş ve İran'ın Kirman şehrinde vefat etmiştir.

Hem Maverannehir ve civarı, hem de Osmanlı fakihlerini etkileyen kaynakların başında yer alan *Vikâye*, şerh, haşiye, ta'lik, tercüme, reddiye gibi değişik türden çalışmalara konu olmuştur.⁵¹ Aslında *Vikâyetü'r-rivâye fi mesâilî'l-Hidâye*, adından da anlaşılacağı üzere Burhaneddin Merginânî'nin *el-Hidâye* adlı eserinin muhtasarı olup, burada kısaca *Vikâye*'nin muteber metinler⁵² arasındaki yeri konusunda bilgi verilecektir.

Vikâye'nin telif sebeplerinden birisi, daha önceki muhtasarların bir takım eksikliklerinin giderilmesine yöneliktir. Müellif bu durumu göz önünde bulundurarak *Hidâye*'den güzel bir seçme yapmıştır.⁵³ Hem havasa hem de avama yararlı olacak şekilde *Hidâye*'de olmayan bazı bilgiler ilave etmiştir. Bu şekilde talebelerin eline ulaştıktan sonra çok beğenilmiş ve herkesin taktirini toplamıştır. Dolayısıyla asırlarca medreselerde okutulmuş, hükümleri hem fakihler ve müftüler, hem de kadılar tarafından dikkate alınmıştır.

Bu muteber metinleri oluşturan altı muhtasardan her biri, sözkonusu sınıflardan sadece Mutûn-i Sitte'de yer almışlar, diğer sınıflarda ise, Burhânüşşerîa'nın *el-Vikâye'si* ile en-Nesefî'nin *Kenzü'd-Dekâik*'i hariç bazen yer almış, bazen de almamıştır. Başka bir ifadeyle, sadece *Vikâye* ve *Kenz* bu üç sınıfın her üçünde de yer almıştır. Dolayısıyla *Vikâye* ve *Kenz* diğer muhtasarlara kıyasla, ulema indinde daha muteber addedilmiştir. Zira yukarıda da değinildiği üzere müteahhirin ulemadan bazıları muteber muhtasarlar olarak gördüklerine Mutûn-i Selâse, bazıları da *Mutûn-Erbaa* demişlerdir. Bunların hepsini muteber kabul edenler ise *Mutûn-i Sitte* adını vermişlerdir.⁵⁴

50 Bazı kaynaklarda *Vikâye Tâcüşşerîa*'ya da nispet edilmiştir. "Burhânüşşerîa"/"Tâcüşşerîa" lakap ve ismiyle ilgili tartışma için bk. Orazsahet Orazov, "Vikâyetü'r-rivâye fi mesâilî'l-Hidâye Adlı Eserin İsim ve Lakabının Tespiti", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 31, (Konya, 2018), 685 vd.

51 Osmanlı fakihlerinin *Vikâye* üzerine yapmış oldukları çalışmalarla ilgili bk. Cici, "Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar", 225-228.

52 Mutûn-i Erbaa, Mutûn-i Selâse ve Mutûn-i Sitte.

53 Mahmud b. Ahmed Burhânüşşerîa, *Vikâyetü'r-rivâye fi mesâilî'l-Hidâye*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 1505, 1^a-1^b.

54 Burhânüşşerîa Mahmud'un *el-Vikâye* adlı eseriyle ilgili geniş bilgi için bk. Orazov, *Burhânüşşerîa*, 29 vd; Benzer incelemeler ve değerlendirmeleriyle bu makalemizin konusunu etraflıca ele alan diğer bir çalışma için bk. Ömer Faruk Atan, "Burhânüşşerîa'nın Vikâyetü'r-rivâye fi mesâilî'l-Hidâye Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili", (Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bursa 2016), 14-34. Atan, "Hanefî Literatüründe Muhtasarlar ve Metinler", *İhya Uluslar Arası İslam Araştırmaları Dergisi*, 2, sy. 2, (2016), 65 vd. Burada şunu belirtmekte yarar vardır. Ö.F. Altan'ın sözkonusu çalışmalarında, bizim mezkur tezimizden –kaynak olarak göstermemesine rağmen– şekil ve muhteva yönden kısmen istifade ettiği anlaşılmaktadır.

3. Mecma'ül-Bahreyn

İki denizin birleşmesi anlamına gelen bu eser, İbnü's-Sâatî diye meşhur olan Muzafferüddin Ahmed b. Ali b. Sa'leb el-Ba'lebekkî el-Bağdâdî'nindir (694/1295). Babası Ali b. Sa'leb Bağdat'ta "Mustansiriyye" kapısı üzerine meşhur saatler yapmış, döneminin tanınmış astrolog ve astronomi âlimidir.⁵⁵ İbnü's-Sâatî *Mecma'î Kudurî'nin Muhtasar'ı* ile Ebû Hafs en-Nesefî'nin *Manzume'sini* bir araya getirerek telif etmiştir. Bir de buna bazı eklemeler yapmıştır.⁵⁶ Kızı ve talebesi olan Fatma önce kendisinden *Mecma'î* okumuş, sonra da ona bir ta'lik yazmıştır.⁵⁷ Ayrıca kendisi buna iki büyük cilt halinde şerh yazmıştır. Öte yandan birçok fakih çeşitli türlerde çalışma yapmışlardır.⁵⁸ Birçok telifte referans olarak kullanılan *Mecma'û* Osmanlı hukukçuları tarafından da epeyce çalışma konusu yapılmıştır. Bunlardan Bedreddin Simavî'nin *Letâifu'l-işârât'ı* ve İbrahim el-Halebî'nin *Multaka'l-Ebhur'unu*, İbn Melek (797/1395), İbn Kâdî-i Ayasuluğ ve Süleyman b. Ali el-Karamanî'nin (924/1518) şerhlerini ve Cemaleddin Aksarâyî'nin (791/1389) reddiyesini saymak mümkündür.⁵⁹ Yine bu meşhur eser, ders kitabı olarak Osmanlı medreselerinde okutulmuştur.⁶⁰

Mutûn-i Erbaa ve Mutûn-i Sitte içerisinde yer alan *Mecma'û*, *el-Muhtâr* gibi Mutûn-i Selâse'den sayılmaz.

4. Kenzü'd-Dekâik

Maveraünnehir'in Neseף şehrinde dünyaya gelen Hâfizuddin Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Muhammed en-Nesefî (710/1310) birçok dalda eser vermiş meşhur Hanefî fakihlerindedir. Bazıları onun Hanefî mezhebinin son müctehidi olduğunu söylemişlerdir.⁶¹ *Kenzü'd-Dekâik*, müellifin bir diğer eseri olan *el-Vâfi'nin* muhtasarıdır. *Kenz'in* telifiyle ilgili en-Nesefî şöyle demiştir: "Fakihlerin himmetlerini hacimli eserlerden muhtasar olanlarına yönelttiğini görünce, *el-Vâfi* adlı eserimi özetlemek istedim (...) ve bazı saygın âlimlerin ricaları üzere telife başladım, (...) bu telife ise *Kenzü'd-Dekâik* adını verdim."⁶²

Diğer muteber metinlerden farklı olarak *Vikâye* ile birlikte *Kenzü'd-Dekâik*, Mutûn-i Erbaa, Mutûn-i Selâse ve Mutûn-i Sitte'nin her birinde yer almaktadır.

55 Leknevî, *Fevâid*, 51; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-i İslamiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1949), 1: 434.

56 Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2: 1600; İbn Kutluboga, *Tâcü't-terâcîm*, 16; Bilmen, *Hukukî-İslâmiyye Kâmusu*, 1: 435.

57 Leknevî, *Fevâid*, 51; Bilmen, *Hukukî-İslâmiyye Kâmusu*, 1: 435.

58 Bk. Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2: 1599-1601.

59 Cici, "Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar", 229.

60 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 1: 94.

61 Bilmen, *Hukukî-İslâmiyye Kâmusu*, 1: 460.

62 Ali Kara, *Mutûnü'l-Erbaa*, 6. Ebû Muhammed Mahmud el-Aynî, *Şerhu Kenzî'd-Dekâik*, (Herat: el-Behiyyetü'l-Mudiyye Yayınevi, 1304), 1: 4-5.

Muteahhirin ulema *Kenz*'e çok itibar etmişlerdir. Dört metin içinden en fazla rağbet edileni olduğu dahi söylenmiştir.⁶³

Muhtasar eserlerde genellikle dayandıkları kaynaklardan bahsedilmemekle beraber, *Kenz*, el-Vâfi'nin kısaltması olduğundan, el-Vâfi'ye kaynaklık eden eserlerin, *Kenz* için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. el-Vâfi'ye ise, İmam Muhammed'in el-Câmiu's-sağîr, *el-Câmiu'l-kebir*, *ez-Ziyâdât*'i; et-Tahâvî'nin *el-Muhtasar*'ı; Ebu Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî'nin *el-Manzûme*'si kaynaklık etmiştir⁶⁴.

en-Nesefî, *Kenz*'in aslı olan *el-Vâfi*'yi telif etmeden önce Burhânüşşeriâ'nın kardeşi Tâcüşşeriâ'ya danışmış ve *Hidâye* benzeri muteber eserini vücuda getirmiştir. Bir de buna *el-Kâfi* adıyla meşhur şerhini yazmıştır.⁶⁵

Muellifin diğer eserlerinde olduğu gibi *Kenz* üzerine de pek çok çalışma yapılmıştır.⁶⁶ Ayrıca Osmanlı medreselerinde yıllarca ders kitabı olarak okutulmuş ve Osmanlı hukuk düşüncesini etkileyen önemli kaynaklar arasında yer almıştır.⁶⁷

B. Mutûn-i Selâse

Üç muteber metinden oluşan bu eserlerden ikisi Mutûn-i Erbaa ve Sitte'de de yer alan Burhânüşşeriâ'nın *Vikâye*'si ile en-Nesefî'nin *Kenz*'idir. Bunlar Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı ile Mutûn-i Selâse'yi oluştururlar. Yukarıda *Vikâye* ve *Kenz*'den bahsedildiğinden burada sadece Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı ele alınacaktır.

Hicri 362 senesinde Bağdat'ta dünyaya gelen meşhur Hanefî fakîhi Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî, hicri 428'de yine Bağdat'ta vefat etmiştir.

Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı muteber metinlerden en eskisidir ve onların referans aldığı kaynak bir metindir. On iki bin meseleden müteşekkil bu *Muhtasar*⁶⁸ sadece ulema nezdinde değil halk arasında da çok itibar görmüştür⁶⁹. Fakîhler arasında

63 Ahmet Yaman, "Ebu'l-Berekât en-Nesefî ve Kenzü'd-dekâik", (*Diyanet İlmî Dergi*, sy. 1, c. 29.), Ankara, 1993, s. 90; Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuk Külliyyatı*, s.78. Bu görüşün bölgesel bağlamda düşünüldüğünde haklılık payının bulunduğunu söylemek mümkündür. Çünkü, Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde daha çok *Hidâye* ve *Hidâye* bağlamında telif edilen *el-Vikâye*, *en-Nükâye Muhtasarı*'-*Vikâye* gibi eserlerin daha etkili olduğu bilinmektedir. Nitekim buna mezkur bölgelerdeki günümüze ulaşan elyazma nüshaları, adetleri bakımından kıyaslama yapıldığında bir fikir vermekte, *Hidâye* eksenli eserlerin fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Nazar Halimow, *Katalog Arabiskih Rûkopisey Akademî Nauk TSSR*, Aşkabat, 1988, s. 59-206. eserlerin tutulduğu enstitü ve kütüphanelerdeki sözkonusu eserlerin yazma nüshaları inceliginde görülebilmektedir.

64 Yaman, "Ebu'l-Berekât en-Nesefî ve Kenzü'd-dekâik", 90.

65 Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*. 2: 1998; Leknevî, *Fevâid*, 173-174.

66 Bk. Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2: 1515-1517; Bilmen, *Hukukî-İslâmiyye Kâmusu*, 1,460-461; Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuk Külliyyatı*, 78; Cici, "Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar", 230-231; Ahmet Yaman, "Kenzü'd-Dekâik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 261-262.

67 Cici, "Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar", 231. *Kenzü'd-Dekâik*'in muhteva ve sistematik özellikleri için bk. Yaman, "Ebu'l-Berekât en-Nesefî ve Kenzü'd-dekâik", 91-92.

68 Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2: 1631; Kara, *Mutûnül-Erbaa*, 6.

69 Önemine binaen defalarda neşredilmesi yanında, Doğu ve Batı dillerine tam ve kısmi tercümelere yapılan Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı, otuz civarında şerh ve benzeri çalışmalara da konu olmuştur. Bk. Ahmet Özel, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 16: 21.

"*el-Kitâb*" denince Kudûrî'nin *Muhtasar*'ı anlaşılmalıdır. Kâtip Çelebi *Misbah-ı Envâr* müellifinden naklen: Veba salgını zamanında *Muhtar*'ı okumakla hastalığın iyileşeceğini, ezberlemekle fakirlikten kurtarılacağını, hatta sâlih bir hoca onu hatmedip bir yoksulun zengin olması için dua ederse, içindeki meselelerin sayısı kadar dirhem verileceğini söylediklerini belirtmiştir.⁷⁰ Bu inancın halk arasında kabul gördüğünü, "XVI. yüzyıl tereke defterleri üzerine yapılan incelemeler teyit eder niteliktedir. Nitekim bu araştırmalar, o dönemde hem ulema hem de esnaf ve halk arasında Kudûrî'nin bu eserinin sayı bakımından Süleyman Çelebi'nin "*Mevlid*" diye bilinen *Vesiletü'n-Necât* adlı eserinden hemen sonra geldiğini göstermektedir."⁷¹

Mutûn-i Selâse ve *Mutûn-i Sitte*'nin ilki olan *Muhtasarü'l-Kudûrî*, bazı âlimler tarafından *Mutûn-i Erbaa*'nın da ilki olarak görülmüştür.⁷² Ayrıca *Muhtasarü'l-Kudûrî* Osmanlı medreselerinde Arap dili tedrisatından sonra asırlarca okutulan ilk fıkıh kitabı olmuştur.⁷³

C. Mutûn-i Sitte

Yukarıda zikredilen *Mutûn-i Erbaa* ve *Mutûn-i Selâse*'yi meydana getiren beş muteber metne⁷⁴, Burhânüddin el-Merginânî'nin (593/1197) *el-Hidâye*'si ilave edilmekle, *Mutûn-i Sitte* oluşmaktadır. Bunlardan ilk kaleme alınan *Muhtasarü'l-Kudûrî* olup, sonucusu en-Nesefî'nin *Kenzü'd-Dekâik*'idir. Bu altı metin Hanefî mezhebinde telif edildikleri andan kısa bir süre sonra en etkili kaynaklar haline gelmiştir. Ayrıca bunların arasından da *Vikâye* ve *Hidâye* 'nin daha tesirli olduğunu söylemek mümkündür.⁷⁵ Nitekim bu iki eserin üzerine yapılmış farklı türden çalışmaların çokluğu veya medreselerde devamlı okutulmuş olmaları bunu teyit etmektedir. Daha da önemlisi, günümüzde dahi İran ve Orta Asya Sünnî fakihleri tarafından öncelikli fıkıh kitabı olarak okutuluyor olmasıdır.

Mutûn-i Sitte'yi oluşturan metinleri karşılaştırdığımızda hemen hemen her yönüyle birbirlerine yakın oldukları görülmektedir. Çünkü bunlardan her biri yukarıda da değinildiği gibi, doğrudan veya dolaylı olarak *Muhtasarü'l-Kudûrî*'ye dayanmaktadır. Örneğin *Vikâye Hidâye*'ye, *Hidâye Muhtasarü'l-Kudûrî* ile *el-Câmiu's-Sağîr*'e, yine *Mecma' Muhtasarü'l-Kudûrî* ile *Manzumetü'n-Nesefî*'ye dayanmaktadır.⁷⁶

Hidâye diğer muteber metinler gibi, ulema tarafından hem ders kitabı hem de referans olarak kullanılmasına rağmen, *Mutûn-i Erbaa* ve *Mutûn-i Selâse*

70 Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2: 1631; Ayrıca bk. Kara, *Mutûnü'l-Erbaa*, 6.

71 Cici, "Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar", 231-232.

72 Ebû Süleyman, *Kitâbetü'l-bahsi'l-ilmî*, 334-335.

73 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 1: 71,78,83.

74 *Muhtasarü'l-Kudûrî*, *el-Muhtâr*, *el-Vikâye*, *Mecmau'l-Bahreyn*, *Kenzü'd-Dekâik*.

75 Cici, "Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar", 242.

76 Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2: 1998, 2032; Cici, "Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar", 243.

içinde yer almamıştır. Bunun sebebi olarak da, diğer metinlerden hacim olarak daha geniş olduğu, yani muhtasar olmadığı, dolayısıyla sadece Mutûn-i Sitte'den sayıldığını söylemek mümkündür.

SONUÇ

Hanefî külliyyatının önemli kısmını oluşturan ve hicri IV. asrın ilk yarısında telif edilmeye başlanan muhtasar metinleri, müteahhirîn Hanefî âlimlerin kaleme aldığı ilk dönem eserler ve müteahhirîn Hanefî âlimlerin telif ettikleri ikinci dönem eserler şeklinde ikili taksime tabi tutmak mümkündür. İlk dönem muhtasar çalışmalarını Tahâvî, Kerhî, Hâkim eş-Şehid ve Kudûrî'nin eserleri oluştururken, ikinci dönem çalışmaları *el-Hidâye*, *el-Vikâye*, *el-Muhtâr*, *Mecmau'l-Bahreyn* ve *Kenzü'd-Dekâik* eserlerinden oluşmaktadır. Kudûrî'nin *Muhtasar'ı* dönemi itibarıyla ilk dönem metinlerden olmasına rağmen, önemine binaen ikinci dönem gruplandırması içerisinde de yer almıştır.

"Muteber metinler" diye meşhur olan ikinci dönem muhtasar eserler, kendi içerisinde ayrıca *Mutûn-Erbaa*, *Mutûn-i Selâse*, *Mutûn-i Sitte* şeklinde üçlü taksime tabi tutulmuştur. Bunlardan sadece *Vikâye* ve *Kenz* mezkûr üç sınıfın her üçünde de yer almıştır. Diğerleri ise bazen yer almış, bazen de almamıştır.

Sözkonusu eserlerin muteber metinler diye nitelenmesine neden olarak, eserlerde mezhebin "en sahih" tabir edilen genel kabul görmüş görüşlerinin bir araya getirilmeye çalışılmış olması, benzer içerikle fikhî konuların neredeyse tüm konularını özlü bir şekilde ihtiva etmeleri, dolayısıyla da çok sayıda telif edilmiş muhtasar metinlerin arasından seçmeler yapılarak bu tür gruplandırmaya gidilmiş olması gibi hususlar zikredilebilir. Genel olarak ilk dönemden ikinci döneme mezhepte en çok itibar gören muhtasar eserlerin sıralaması böyle olmakla beraber, sıralamaya bazı ilavelerinde yapıldığı görülmektedir.

Son olarak burada önemine binaen Ebu'l-Vefâ el-Afgânî tarafından belirtilen muhtasar eserlerin listesini şu şekilde takdim etmek mümkündür: 1. Ebû Ca'fer et-Tahâvî, *Muhtasaru't-Tahâvî*; 2. Ebu'l-Hasen el-Kerhî, *Muhtasaru'l-Kerhî*; 3. Ebû Bekir el-Cessâs, *Muhtasaru'l-Cessâs*; 4. Ebu'l-Hüseyin el-Kudûrî, *Muhtasaru'l-Kudûrî*; 5. Alâeddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî (v. 539/1144), *Tuhfetü'l-fukahâ*; 6. Burhâneddîn el-Merğînânî (v. 593/1197), *Bidâyetü'l-Mübtedî*; 7. Necmeddîn Ebû Şüca Bektars et-Türkî (v. 552/1157), *el-Hâvî*; 8. Nâsireddîn Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî (v. 556/1161), *el-Fikhu'n-Nâfî*; 9. Mecdeddîn el-Mevsilî, *el-Muhtâr*; 10. Burhânü's-Şerîa Mahmud el-Mahbûbî, *el-Vikâye*; 11. Muzaffereddîn İbnü's-Sâatî, *Mecmeu'l-Bahreyn*; 12. Ebu'l-Berkât en-Nesefî, *el-Vâfî* ve *Kenzü'd-dekâik*; 13. Sadruşşerîa el-Aşğar Ubeydullah b. Mesud (v. 747/1346, *en-Nükâye*.⁷⁷

⁷⁷ Tahâvî, *Muhtasaru't-Tahâvî*, 3. (Bu bilgi dipnotta verilmektedir).

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmed. *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuk Külliyyatı*. Diyarbakır: Dide Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1986.
- Akın, Murat. "Hâkim es-Semerkandî'nin "es-Sevâdü'l-A'zam" Eseri Bağlamında Mâtürîdî Akâit Eserlerinde Fikhî Konulara Yer Verilmesinin Muhtemel Nedenleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, sy. 47 (Erzurum, 2017): 103-108.
- Arıcan, Musa Kazım. *Kültürel/Dini Farklılık ve Ebû Hanîfe*, Ankara: Hece Yayınları, 2015.
- Atan, Ömer Faruk. "Hanefi Literatüründe Muhtasarlara ve Metinler". *İhya Uluslar Arası İslam Araştırmaları Dergisi* 2, sy. 2 (2016): 65-81.
- Atan. "Burhânü's-Şerî'a'nın Vikâyetü'r-rivâye fi mesâilî'l-Hidâye Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlîli". Doktora tezi. Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Aynî, Ebû Muhammed Mahmut. *Şerhu Kenzî'd-Dekâik*. 2 cilt. Herat: el-Behiyyetü'l-Mudiyeye Yayınevi. 1304.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*. 6 cilt. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1949.
- Brockelmann, Carl. *Supplementband*. 3 cilt. Leiden: E. J. Brill, 1937-1942.
- Brockelmann. *Geschichte der Arabischen Litteratur*. 2 cilt. Leiden: E. J. Brill, 1943-1949.
- Burhânüşşerîa, Mahmud b. Ahmed. *Vikâyetü'r-rivâye fi mesâilî'l-Hidâye*. Fatih, nr. 1505: 1^a-1^b. Süleymaniye Ktp.
- Cici, Recep. "Osmanlı Hukuk Düşüncesini Etkileyen Başlıca Kaynaklar". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8, sy. 8 (Bursa, 1999): 215-246.
- Cici. *Kuruluştan Fatih Devrinin Sonuna Kadar Osmanlılarda Fıkıh Çalışmaları*. Doktora tezi, İstanbul Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Çelebi, İlyas. "Ebu Hanîfe'nin Kelamcılığı, İtikada Dair Risaleleri ve Otantik Olup Olmadıkları Meselesi", *İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi: Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*, (Bursa, 16-19 Ekim, 2003).
- Çelebi Kâtip, Mustafa b. Abdillâh. *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn*. 2 cilt. İstanbul, 1364/1945.
- Ebû Süleyman, Abdulvehhâb İbrahim. *Kitâbetü'l-bahsi'l-ilmî*. Mekke, 1983.
- Ençakar, Orhan. "Hanefi Fıkıh Literatüründe Gelenek Oluşturan Kayıp Bir Metin: Muhtasar'ul-Kerhî". © İSAM, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 37, (İstanbul, 2017): 7-32
- Halimow, Nazar. *Katalog Arabiskih Rûkopisey Akademi Nauk TSSR*. Aşhâd: İzdatelstvo Ylym, 1988.
- İbn Kutluboğa, Zeynüddin Ebu'l-Adl Kâsım. *Tâcü't-terâcim fi tabakâti'l-Hanefiyye*. nşr. İbrahim Salih, Beyrut, 1412/1992.
- İltaş, Davut. "Tahâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 39: 385-387. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim*. 2 cilt, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Kallek, Cengiz. "Hidaye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17: 471-473. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kara, Ali (Molla Ali). *Mutûn-i erbaa fi'l-fıkhi alâ mezhebi'l-Hanefiyye*. İstanbul, 1420.

- Kârî, Nureddin Ebu'l-Hasan Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî. *Fethu-bâbî'l-inâye bi Şerhi'n-Nukâye*. nşr. Muhammed Nezar Temim ve Heysem Nezar Temim. 3 cilt, Beyrut: Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut, 1997.
- Kaya, Eyüp Sait. *Mezhep ve Mezhep İçi Fıkhi İstidlal*. Doktora tezi, İstanbul Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- Kaya. *Nevazil Literatürünün Doğuşu ve Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin Kitâbu'n-Nevazil'i*. Yüksek lisans tezi, İstanbul Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Leknevî, Abdülhay. *Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*. Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1418/1998.
- Merginânî, Burhâneddin Ali b. Ebibekir. *el-Hidâye Şerh Bidâyeti'l-mübtedî*. 4 cilt. Beyrut, 1990.
- Mevsilî, Ebu'l-Fazl Mecduddin. *İhtiyâr li talilî'l-Muhtâr*. thk. Ali Abdülhamid Ebü'l-Hayr, Muhammed Vehbi Süleyman. 4 cilt. Beyrut: Dârü'l-Hayr, 1998/1419.
- Orazov, Orazsahet. "Vikâyetü'r-rivâye fi mesâilî'l-Hidâye Adlı Eserin İsim ve Lakabının Tespiti". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 31, (Konya, 2018), 685-695.
- Orazov. "Bürhânü's-Şerîa ve Vikâye Adlı Eseri". Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- Özel, Ahmet. "Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 13: 15. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özel. "Hanefî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 16: 21-22. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Özel. *Hanefî Fıkıh Âlimleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.
- Sahatmammedow, Abdylmejit. "Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî'nin Devletler Hukuku İle İlgili Görüşleri". Doktora tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed. *Şerhu Kitâbi'l-kesb*. nşr. Abdulfettah Ebu Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1997.
- Serahsî. *Usûlü's-Serahsî*. 2 cilt. nşr. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî, Beyrut, 1993.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsî'l-Arabî*. çev. Mahmud Fehmî Hicâzî ve dğr., 8 cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1402-1408/1982-1988.
- Süleymaniye Ktp., Lâle İsmail, nr. 706/10. (Risalenin ve yazarının ismi belli değil).
- Şimşek, Murat. "İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe: Hayatı ve Eserleri". *Devirleri Aydınlatan Meş'le: İmâm-ı A'zam, Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*. Eskişehir, 28-30 Nisan, 2015.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer. *Muhtasaru't-Tahâvî*. nşr. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. Haydarâbâd, t.y.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012.
- Yaman, Ahmet. "Ebu'l-Berekât en-Nesefî ve Kenzü'd-dekâik". *Diyanet İlmî Dergi*, 19, sy. 1 (Ankara, 1993): 90.
- Yaman. "Kenzü'd-Dekâik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25: 261-262. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yaylalı, Davut. "Mevsilî, Abdullah b. Mahmud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29: 488. Ankara: TDV Yayınları, 2004.